

Rapport 2008:129

Byggnadsarkeologisk undersökning

Tegelmur, kramlad sandsten och spiktegel

RAÄ 21

kv Handelsmannen 1

Vadstena stad och kommun

Östergötlands län

Ann-Charlott Feldt

Tegelmur, kramlad sandsten och spiktegel

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Områdesbeskrivning	4
Syfte och metod	6
Resultat och tolkning	7
En senmedeltida tegelbyggnad	7
En fasadrenovering med kramlad sandsten	11
En timrad tillbyggnad med spiktegel	11
Diverse renoveringar och lagningar	13
Putsskikt	15
I färdigt skick	15
Referenser	16
Tekniska uppgifter	17
Bilaga 1. Murbruksprover	18
Bilaga 2. Murverksdokumentation 1985	20

Ö S T E R G Ö T L A N D S L Ä N S M U S E U M
A V D E L N I N G E N F Ö R A R K E O L O G I

Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013 - 23 03 00 • Fax 013 - 12 90 70
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

Sammanfattning

I samband med omputsning av byggnaderna i kv Handelsmannen 1 i Vadstena utfördes en byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll av fasaderna till den byggnad som är belägen i hörnet Storgatan-Hovsgatan. I den aktuella byggnaden ingår murverk från både medeltid och nyare tid.

All lös puts togs bort från fasaderna, varefter löst sittande spiktegel fästes innan ny kalkputs åter täckte murverket. Senmedeltida tegelmurverk kunde dokumenteras över gaveln mot Hovsgatan och på den södra delen av husets fasad mot Storgatan. I bottenvåningens fasader finns en senare lagning av sandsten fäst med krampor i murverket. Den norra delen av husets fasad mot Storgatan, samt övre delen av gaveln mot Hovsgatan, består av en timmerstomme täckt med spiktegel, vilken kan dateras till mitten eller andra hälften av 1700-talet.

Tre ursprungliga fönsteröppningar kunde spåras i det medeltida tegelmurverket. I långsidans fasad mot gården påträffades ett sentida fönster under modern puts. Detta har åter putsats över. På de dokumenterade murverken fanns partier med bevarad äldre puts och avfärgningar. Murbruks- och putsprover har samlats in och tillförts läns museets referenssamling för murbruk.

I samband med invändiga renoveringsarbeten påträffades även två spisfundament. Det ena kan utifrån murbruket föras till den senmedeltida byggnadsfasen, medan det andra fundamentet är av yngre datum.

Ann-Charlott Feldt

I:e antikvarie

Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med undersökningsområdet markerat. Skala 1:5 000.

Inledning

Östergötlands länsmuseum utförde hösten 2005 en byggnadsarkeologisk undersökning i samband med en omputsning av fasaderna till den byggnad som är belägen i hörnet Storgatan-Hovsgatan på fastigheten kv Handelsmannen 1 i Vadstena. I den aktuella byggnaden ingår murverk från både senmedeltid och nyare tid. Arbetet i fält utfördes under perioden 2005-09-15--10-13 efter att den lösa putsen avlägsnats.

Under hösten 2006 genomfördes invändiga restaureringsarbeten i den medeltida delen av byggnaden. Dessa omfattade bl a omläggning av golvet. En antikvarisk kontroll utfördes på platsen 2006-11-13 när det befintliga golvet avlägsnats.

Arbetena utfördes efter beslut från Länsstyrelsen Östergötland. Uppdragsgivare var Kerstin Bongsell, Vadstena, genom fastighetskonsult Lars Remne, Linköping. Uppdragsgivaren svarade för de arkeologiska kostnaderna. Ansvarig för den byggnadsarkeologiska undersökningen och den antikvariska kontrollen samt rapporten var undertecknad.

Områdesbeskrivning

Vadstena växer fram i anslutning till det birgittinerkloster som etableras på platsen 1384. Staden får sina stadsprivilegier år 1400 (Fritz 2000:74). Redan på 1200-talet finns dock en kungsgård i Vadstena. År 1268 utfärdas ett brev av Birger Jarls bror Elof på Vadstena gård (DS 536).

Enligt Daniel Rantzaus dagbok, som förs under det danska fälttåget till Östergötland 1567-1568, plundrar den danska hären Vadstena den 15 november 1567. Staden beskrivs som välbyggd med gott om proviant och rikt folk. Stadens källare är välförsedda med öl, vin, mjöd och andra drycker. Under tiden som plundringen pågår har delar av borgerskapet satt sig i säkerhet i slottet. När de danska officerarna inte kunde få sitt manskap att sluta plundra och dricka, låter de antända staden på flera håll samtidigt. Större delen av Vadstena brinner ner, däribland klostret som dessförinnan plundras. Kvinnor som påträffas i klostret och övriga staden lämnas enligt dagboken orörda medan påträffade män slås ihjäl (Lindqvist 1987:30).

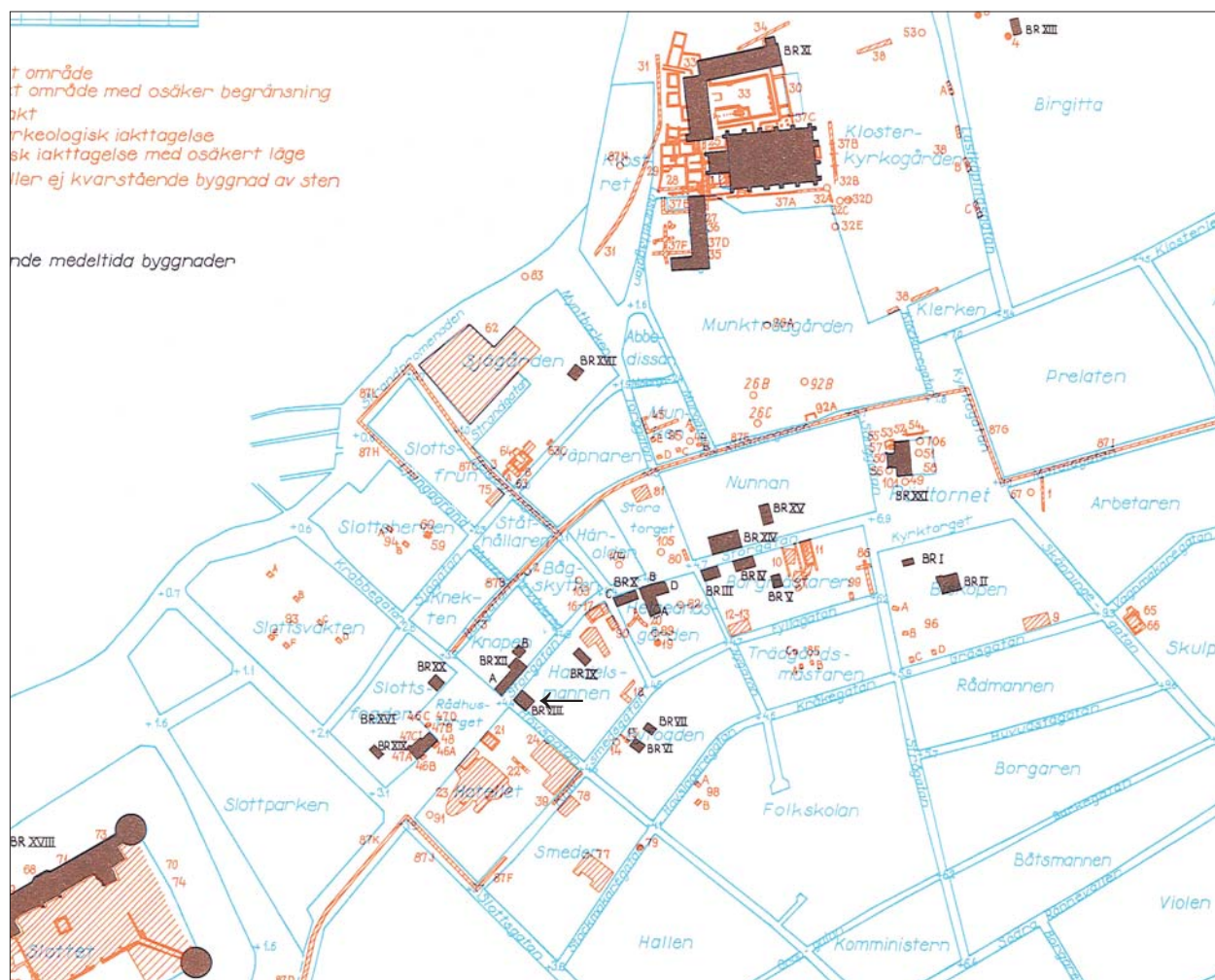
Figur 3. Utsnitt ur regleringskarta över Vadstena med bl a det senmedeltida stenhuset i kv Handelsmannen 1 markerat. Kartan saknar datering och upphovsman men hör sannolikt samman med en planerad stadsreglering under 1640-50-talen (LMS akt D121-1:1, Söderström 2000). Skala 1:5 000.

Kvarteret Handelsmannen ligger centralt inom Vadstenas medeltida stadsområde. Den byggnad som här är aktuell utgörs av ett senmedeltida hus (Br VIII) med senare tillbyggnader. Det senmedeltida huset, som byggs om och till vid ett flertal tillfällen genom århundradena, är beläget i det västra hörnet av kvarteret mot Rådhusorget. Ett stenhus på platsen finns med på en stadskarta från mitten av 1600-talet. Enligt byggnadsinventeringen för Vadstena (Unnerbäck & Carlström 1972-73) görs en tegelöverbyggnad under 16- eller 1700-talet. Denna tolkning av byggnadsförloppet är dock mycket tveksam, vilket jag återkommer till i resultatavsnittet.

I byggnadsinventeringen från 1968-73 är den senmedeltida byggnaden värderad i högsta skyddsklass. Det finns dock ett tillägg att det är önskvärt att vid en framtida restaurering rensa bort sentida byggnader mot gården. Till dessa sentida byggnader hör en tillbyggnad som uppfördes 1939. Denna tillbyggnad var föremål för en grundförstärkning under 1996 (Feldt 2002).

I samband med arkeologiska undersökningar i närheten har konstaterats omfattande kulturlager och byggnadslämningar. Vid en undersökning i kvarterets norra delar 1974 påträffades, förutom kulturlager och byggnadslämningar, även lämningarna efter en guldsmeds verkstad. Även i det intilliggande kv Hotellet har flera medeltida byggnadslämningar påträffats (Hasselmo 1982).

Rådhusorget är det enda medeltida torget i Vadstena och det finns omnämnt i början av 1400-talet. I anslutning till Rådhusorget finns ytterligare medeltida tegel- och stenhus bevarade (Hasselmo 1982). Till dessa hör Udd Jönssons hus (Br XIIa-b) från senmedeltid som ligger mitt emot det senmedeltida huset i kv Handelsmannen 1. I kv Handelsmannen 3 finns ett stenhus där det sannolikt ingår delar av medeltida murverk (Br IX). Mellan Rådhuset och Udd Jönssons hus finns ett äldre stenhus (Br XX) som omnämns i handlingar från 1560-talet.

Figur 4. Utsnitt ur karta som visar de bevarade medeltida stenhusen (markerade med brunt) i Vadstena (efter Hasselmo 1982). Skala 1:5 000.

Vid den tidigare nämnda grundförstärkningen i kv Handelsmannen 1, genomfördes en undersökning längs en tillbyggnad på gårdssidan varvid det framkom kulturlager med en mäktighet av ca 0,5 m. Dessa överlagrades av sentida schaktfyllningar som var ca 0,8 m tjocka. De medeltida lämningarna var avsatta på ett kraftigt lager med sjösand ca 1,50-1,60 m under nuvarande markyta. Under sjösanden fanns preurbana lager ner till ett djup av ca 2,10 m under nuvarande markyta. Bland fynden i de medeltida kulturlagren fanns hantverksavfall såsom läderspill, bearbetade bitar av horn och ben, samt lämningar efter metallhantering i form av slagg, deglar och en gjutform (Feldt 2002).

Fasaderna på den senmedeltida byggnaden har dokumenterats vid ett tidigare tillfälle i samband med en fasadenovering som genomfördes 1985 (Eriksson 1985). Denna dokumentation redovisas i bilaga 2. Vid det tillfället var det endast på mindre ytor som murverket var tillgängligt för dokumentation. Dokumentationen omfattade förutom frilagda murpartier även olika puts och färgskikt.

Figur 5. Omputsningsarbeten pågår i kv Handelsmannen 1. Byggnaden sedd från Rådhusorget i väster. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Syfte och metod

Syftet med den byggnadsarkeologiska undersökningen och den antikvariska kontrollen, var att dokumentera tillgängliga murverk och puts-skikt samt eventuella andra lämningar. I samband med dokumentationen var målsättningen att fastställa de olika murverkens inbördes kronologi och konstruktionsdetaljernas funktion samt om möjligt datera dem. Den antikvariska kontrollen genomfördes i samband med golvarbetena. Arbetet dokumenterades med digital fotografering.

Murbruksprover samlades in från murverk påträffade både vid den byggnadsarkeologiska undersökningen och den antikvariska kontrollen. Provtagningspunkter och andra observationer markerades på fasadritning upprättad av Vadstena byggkonsult 1968. Samma fasadritning har använts även vid den dokumentation som utfördes av Jan Eriksson 1985. Iakttagelser vid den antikvariska kontrollen markerades på en planritning upprättad av KE Johansson i samband med ett ombyggnadsförslag 1939.

Murbruksproverna har jämförts med läns museets referenssamling för murbruk. En serie av förekommande murbruk har tillförts referenssamlingen. Murbruksproverna förvaras på Östergötlands läns museum under accessionsnummer ÖLM C4289 i avvaktan på slutgiltig fyndfördelning.

Jämförelserna med referenssamlingens bruk har utförts genom okulär bedömning av färskas brottytor. Ingen mikroskopering eller tunnslipsanalys har utförts. Proverna har jämförts med referenssamlingen avseende relationen kalk/ballast, kalkens färgton, ballastens innehåll och kornstorlek samt omfattning och storlek på ingående kalkklumpar, luftbubblor och organiskt material. Dessutom har en bedömning gjorts rörande brukets konsistens (om det är hårt, smuligt eller mjöligt) och homogenitet (om fördelningen av de ingående beståndsdelarna är jämn eller ojämn).

Det finns inga murbruksprover sparade från den dokumentation som utfördes 1985. Däremot finns prover från både medeltida och efterreformatoriska byggnader i närområdet att jämföra med, såsom Vadstena kloster (Feldt 2003) och klosterkyrka (Feldt 2008), Vadstena slott (Modén 2004), Gamla teatern i Vadstena (Feldt 2006a), Strå kyrka (Feldt 2006b) och Herrestads kyrka (Carlsson 2007) i museets referenssamling.

Det har visat sig att vissa variationer är generella och återfinns i många varierande byggnader från skilda platser och med olika byggherrar. De medeltida murbruken från Vadstenaområdet har dock generellt ett lite annat utseende, särskilt avseende kalkpastans färgton, än bruken från områden längre österut i länet som t ex Linköpings slott. Det är därför osäkert att jämföra med det omfattade Linköpingsmaterialet (Modén & Feldt 2004).

Resultat och tolkning

I fasaderna kunde fyra olika byggnadssätt identifieras. Dessa utgörs av tegelmurverk (A-B och D), en timrad fasad täckt med spiktegel (C) och en kramlad sandstensfasad (E). Förutom dessa finns exempel på lagningar, ändringar och igensättningar av olika öppningar. Sammanlagt 34 mur- och putsbruksprover tillvaratogs i samband med undersökningen och den antikvariska kontrollen. Dessa prover visade sig bestå av 12 skilda murbrukstyper som i fortsättningen är benämnda typ 1-12. Proverna finns förtecknade i bilaga 1 tillsammans med fasadritningar där provpunkterna och skarvar i murverket har markerats.

En senmedeltida tegelbyggnad

Äldsta delen av byggnaden var två i stort sett samtida tegelmurverk (A-B). Att de omnäms som två murverk beror på en stötfog som skiljer murverken åt i den övre delen av den sydvästra fasaden. Längre ner övergår stötfogen i en sättningspricka. Hur stötfogen ska tolkas är oklart. Det tegel som använts har måtten 270-290 x 125-135 x 85 mm. Teglet har i huvudsak lagts i munkförband med åsstrukna fogar.

Figur 7. Exempel på tegelmurverk i munkförband med åsstrukna fogar i den sydvästra fasaden. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 6. Tegelmurverk med stötfog i den sydvästra fasadens övre del. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Det murbruk (typ 1) som kommit till användning i båda tegelmurverken utgörs av ett fett, fast men något mjöligt, gult kalkbruk. Samtliga prover visar att bruket är välblandat med en jämn ballast av rundade 1-3 mm stora korn. Troligen är det lokal sjösand som kommit till användning som ballast. Om man undantar kalkpastans färgton påminner det närmast om murbruk typ 10B från Linköping slott, vilket kom till användning under senare delen av 1400-talet när det sydvästra stenhuset uppfördes under biskop Henrik Tidemansson (Modén & Feldt 2004). Vid jämförelser med mer lokala murbruk kan det närmast liknas vid de murbruk som används i samband med uppförandet av klosterkyrkan i Vadstena (Feldt 2008, bruk typ A). Detta har dock en något annorlunda ballast. Inget i murbrukets blandning motsäger en senmedeltida datering.

Tre originalöppningar har kunnat identifieras vid undersökningen. Samtliga utgörs av rundbågiga fönsteröppningar. Öppningarna visar att tegelbyggnaden tidigare hade en annan våningsindelning i sin västra del. Två av öppningarna har fungerat som ljusin-

släpp i en nu försvunnen våning 1 trappa upp. Endast en av dem, den i sydvästra fasaden, har bevarats i sin helhet även om den murats igen. Denna öppning har en höjd på 0,9 m och en bredd på 0,72 m. Den andra, som vetter mot Storgatan i nordväst, bör ha haft liknande mått. Den tredje öppningen var placerad på byggnadens bottenvåning ut mot Hovsgatan i sydväst. Idag finns en ventil inmurad i resterna av öppningen. Samtliga öppningar har samma konstruktion med en rundbågig överdel där valvbågen utgörs av ett koppskift med ett följskift av löpare.

Vid undersökningstillfället misstänktes att de två översta tegelskiften (mur D) på husets fasad mot Storgatan var senare tillkomna än det övriga medeltida tegelmurverket. En genomgång av murbruksproverna visar inget i murbrukens innehåll eller utseende som tyder på en senare tillkomst av dessa två skift. Vid en granskning av bildmaterialet kan inte heller någon påtaglig skillnad i murningen konstateras varför misstanken kan avfärdas.

Till tegelhusets tid hör även ett spisfundament (fundament 2) som påträffades under golvet i husets bottenvåning. Fundamentet är placerat i det västra hörnet i det senmedeltida husets östra rum. Det fanns bara rester av fundamentets grundstenar lagda i kalkbruk. Murbruket (typ 2) som kommit till användning

Figur 9. Spår av en fönsteröppning i tegelhusets fasad mot Hovsgatan. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 8. En välbevarad fönsteröppning i tegelhusets fasad mot Hovsgatan. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

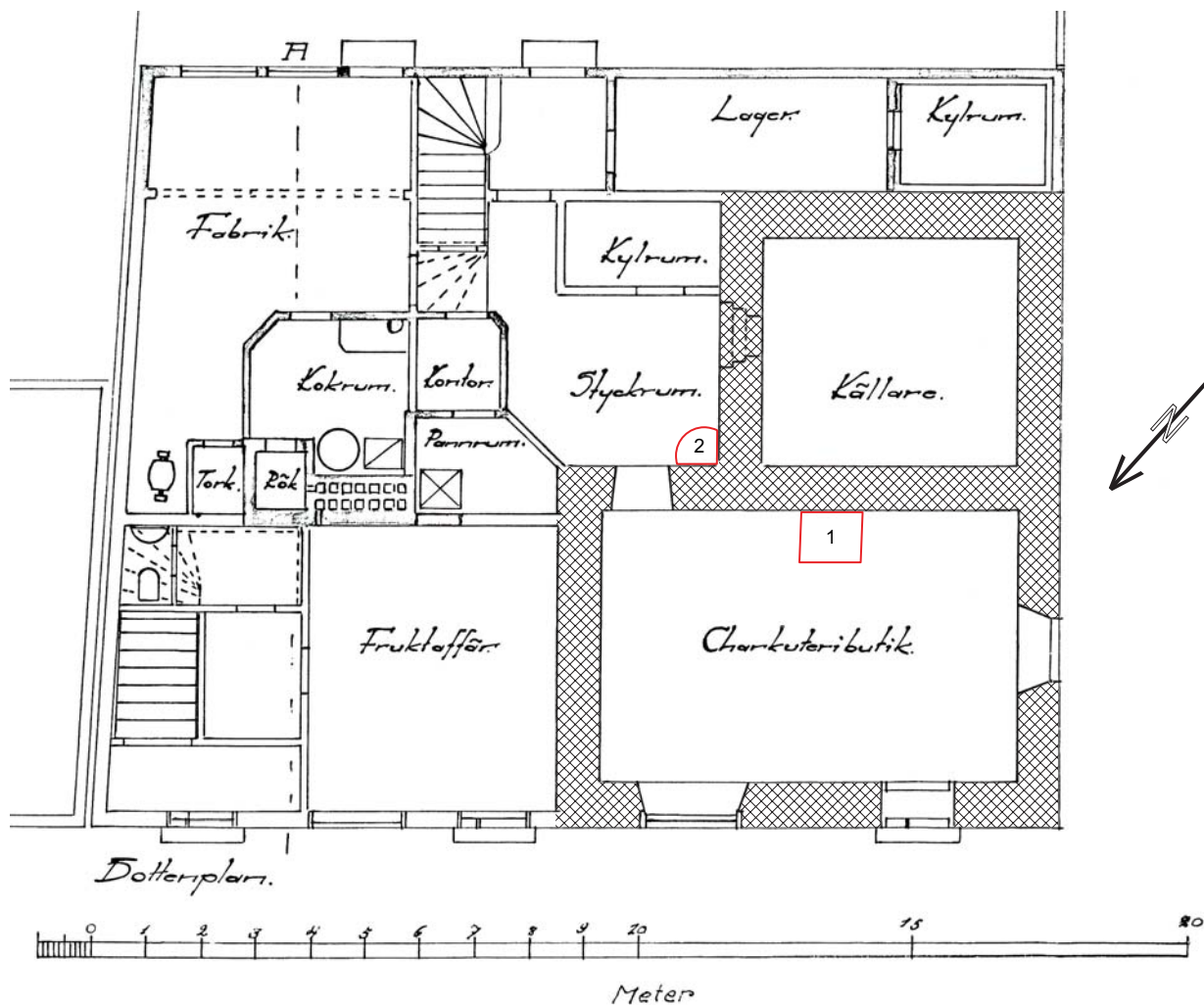
Figur 10. Spår av en fönsteröppning i tegelhusets fasad mot Storgatan. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

i fundamentet påminner starkt om det som använts i fasadernas tegelmurverk (typ 1). Skillnaden består i att ballasten är något rikligare, vilket kan vara en normal variation inom samma byggnadsetapp. Dessutom har kalkpastan en svag rosa färgton. Färgtonen på bruket beror sannolikt på brukets placering i ett spisfundament där det blivit upphettat och därmed färgförändrats.

Enligt byggnadsinventeringen för Vadstena (Unnerbäck & Carlström 1972-73) finns ett medeltida stenhus på platsen vilket under 16- eller 1700-talet förses med en överbyggnad av tegel. Den byggnadsarkeologiska dokumentationen har visat att denna tolkning av byggnadsförloppet inte stämmer. Tegelmurverket är byggnadens originalmurverk. Att huset benämns som stenhus är inte särskilt motsägelsefullt då det vanligen inte gjordes någon större skillnad mellan sten och tegel. Den väsentliga skillnaden var istället mellan byggnader av trä och sten/tegel. Vid

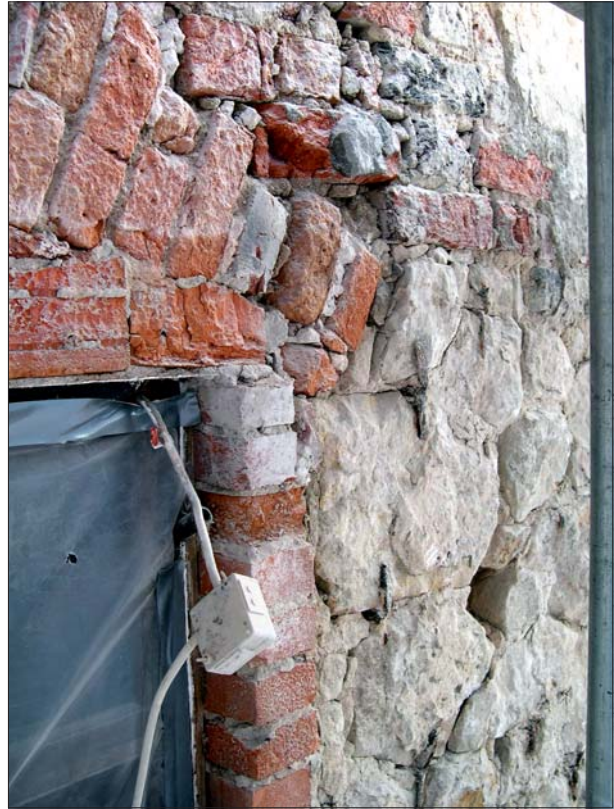
Figur 12. Senmedeltida spisfundament (fundament 2) under golvet i tegelhusets bottenvåning. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 11. Planritning över bottenplanet i byggnaden med de två vid den antikvariska kontrollen påträffade spisfundamenten markerade. Planritningen upprättades av KE Johansson i samband med ett ombyggnadsförslag 1939. Väggar tillhörande det senmedeltida huset är skrafferade.

Figur 13. Lagning med kramlad sandstensfasad. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 15. Sandstenslagningens anslutning till en yngre dörrömfattning. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 14. Sandstenslagningens anslutning till det äldre tegelmurverket. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

dokumentationen 1985 (Eriksson, se bilaga 2) gjordes inga tolkningar av tidsmässiga relationer mellan tegelmurverk och kramlat sandstensmurverk.

En fasadrenovering med kramlad sandsten

Vid något tillfälle sker en reparation av den nedre delen av byggnadens fasader då delar av dessa förses med ett skal av kramlad sandsten (mur E). Järnkramlorna har fästs in i bakomvarande tegelmurverk för att hålla de grovt tillhuggna sandstenarna på plats. Sandstenarna, som har oregelbundna, obearbetade ytor och järnkramlorna kan näppeligen ha varit avsedda att synas i fasaden varför den sannolikt putsats över efter att reparationerna utförts.

När reparationen skett är oklart men en rimlig tanke kan vara att det är en lagning av murverk som skadats efter att staden eldhärjades i och med det danska fälttåget till Östergötland vintern 1567-1568 under det Nordiska sjuårskriget. Antikvarie Jan Eriksson på Länsstyrelsen Östergötland har föreslagit att reparationen skulle kunna dateras till 1500-1600-talen (Eriksson 2008).

Sandstensfasaden är förutom att vara fastsatt med järnkramlor murad med kalkbruk. Murbruket (typ 3) som kommit till användning utgörs av ett löst, mjöligt, gult kalkbruk med en finkornig (ca <1 mm grov) ballast. I bruket finns även enstaka små (<2 mm stora) gula kalkklumpar. Samtida med bruket är en tunn beige kalkavfärgning. Bruket påminner närmast om bruk 6 från Vadstena slott, vilket använts i samband med ombyggnadsarbeten på 1840-50-talen (Modén 2004). Det i så fall skulle motsäga en datering till 1500-1600-talen. Bruket från Vadstena slott har dock betydligt fler och större kalkklumpar än bruk 3 från den kramlade muren. Det har även vissa likheter med ett murbruk (typ A) från Vadstena klosterkyrka som preliminärt daterats till 1600-talet (Feldt 2008) vilket stämmer bättre med en datering av murverket till 1500-1600-talen. Detta har dock en grövre ballast. I övrigt saknas bra paralleller med daterade bruk 3 i referenssamlingen. Det är betydligt sandigare än de flesta kalkbruken som finns i samlingen. Möjligen kan en del av skillnaderna i ballast förklaras med att det sannolikt rör sig om ett bruk som till stor del varit avsett att fungera även som putsbruk.

Murbruket pekar på att det kramlade sandstensmurverket är samtida med en

lagning av omfattningen till fönstergluggen en trappa upp i fasaden mot Hovsgatan.

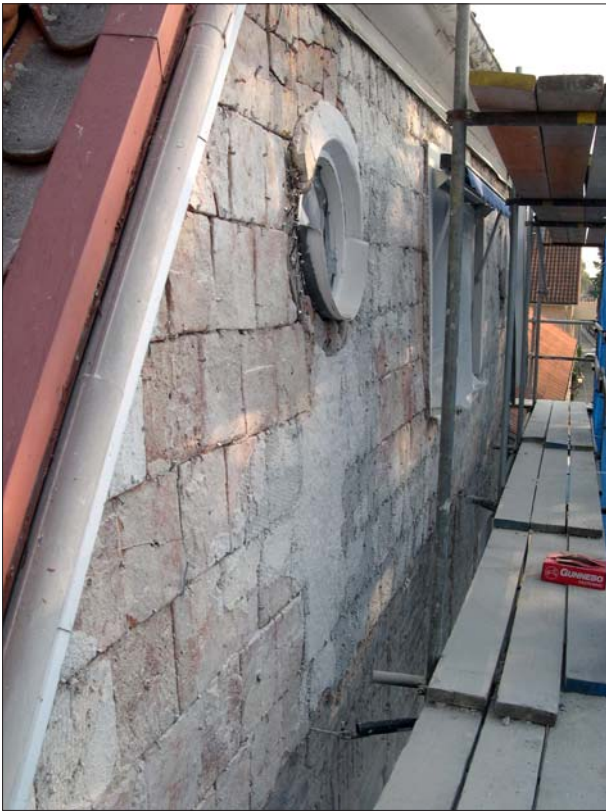
En timrad tillbyggnad med spiktegel

Till det senmedeltida tegelhuset ansluter en tillbyggnad av timmer i nordöst, utmed Storgatan. Denna timmerbyggnad har en beklädnad av kvadratiska tegelplattor, s k spiktegel. Tegelplattorna är 28x28 cm med genomgående spikhål mitt i varje platta. Fogarna mellan plattorna är fyllda med murbruk typ 4. Spikteglet återfinns dels på hela den tillbyggda timmerbyggnaden, dels på gavelröstet mot Hovsgatan (mur C).

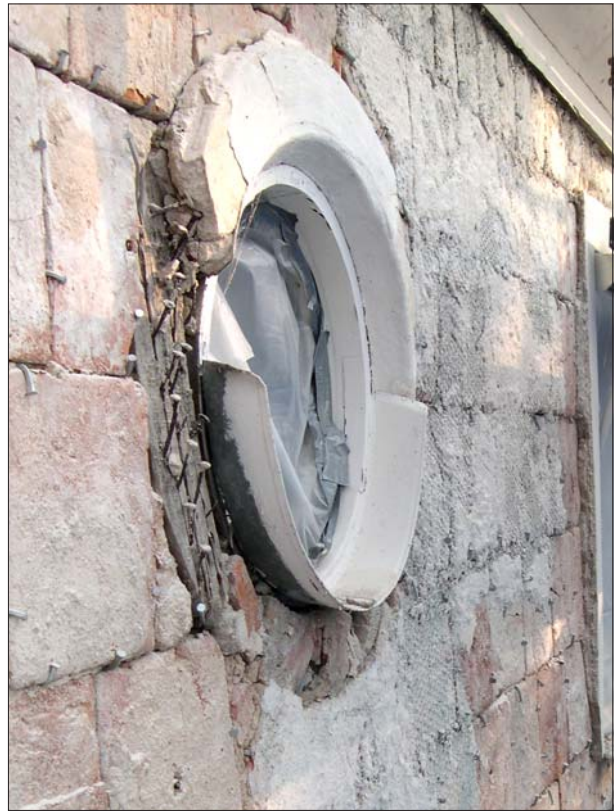
Enligt byggnadsinventeringen från 1968 finns en tillbyggnad av trä redovisad 1752. Denna omnämns även i brandförsäkringshandlingar från 1828 då det uppges att tillbyggnaden av timmer är beklädd med tegel och reveterad (Unnerbäck & Carlström 1972-73). Huruvida tillbyggnaden var tegelklädd redan 1752 är oklart men inte omöjligt. Det måste i alla fall ha skett senast under 1800-talets första årtionden.

Figur 16. Fasad mot Storgatan med spiktegel. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 17. Gavel mot Hovsgatan med spiktegel. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 18. Runt gavelfönster mot Hovsgatan med anslutande spiktegel. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 19. Fasad mot gården med spiktegel. Här syns även de fönsteröverdelar som upptäcktes under putsen vid arbetena 2005. Framför utbyggnaden finns en senare tillbyggnad från 1939. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 20. Spikteglets anslutning till ett samtida fönster och till det senmedeltida tegelmurverket. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Vid diskussioner med antikvarie Jan Eriksson på Länsstyrelsen Östergötland anför han att spikteglet lika gärna, eller snarare troligare, kan vara 1800-tal. Träplugg, ribbor och upphuggna träflisor är vanligare som putsbärare för äldre putsfasader på timmerhus. Han noterar även att spikteglet är satt med snygg precision (Eriksson 2008).

Det murbruk (typ 4) som kommit till användning i fogarna mellan tegelplattorna utgörs av fast gråbrunt lerbruk med rikligt förekommande små och mellanstora (1-3 mm stora) intensivt vita kalkklumpar. Det påminner närmast om murbruk 52B vilket kom till användning vid en omfattande renovering på Linköpings slott 1796-1800. Det har även likheter med murbruk från fångelsetiden på 1700-talet på Linköpings slott, som t ex 41C (Modén & Feldt 2004).

Samma typ av murbruk som finns i fogarna mellan tegelplattorna finns även i omfattningarna till de förstora fönstren en trappa upp i det senmedeltida tegelhuset i fasaderna mot Storgatan och Hovsgatan. Dessutom förekommer

denna murbrukstyp i omfattningen av de runda vindsfönstren i gaveln mot Hovsgatan. Detta antyder den omfattande ombyggnad som sker i samband med att den timrade tillbyggnaden uppförs.

I tillbyggnadens fasad mot gården påträffades sentida fönsteröverdelar under den moderna putsen. Dessa har åter putsats över.

Diverse renoveringar och lagningar

Förutom de ovan beskrivna murverken har flera renoveringar kunnat spåras i murverken och genom de varierande murbruken.

En av de lite större renoveringarna representeras av murbruk typ 5 som återfinns på tre olika platser i det tillgängliga murverket. Det har använts för att fylla ut skarven mellan de båda tegelmurverken i den senmedeltida byggnadens gavel mot Hovsgatan. Det har använts för att laga upp fasaden högst upp i det västra hörnet. Lagningen omfattar hörnets fyra översta tegelskift. Dessutom har det använts för att sätta igen fönstergluggen en trappa upp i fasaden mot Hovsgatan och till omfattningen för porten mot Storgatan.

Det murbruk (typ 5) som kommit till användning vid renoveringen utgörs av något smuligt, mörkt beige kalkbruk. Bruket har en riklig ballast av 1-5 mm stora korn och rikligt med 1-5 mm stora ljusa kalkklumpar. Närmast liknar det ett lagningsbruk typ 46 som kommit till användning vid 1837 års renoveringar på Linköpings slott (Modén & Feldt 2004). Det påminner även om ett murbruk (typ 4) som använts på Vadstena kloster under dess tid som krigsmanshus på 1600-talet (Feldt 2003). Med tanke på användningen av bruket i portomfattningen mot Storgatan är en datering till mitten av 1800-talet rimlig.

Figur 21. Lagning av det senmedeltida tegelmurverket högst upp i det västra hörnet. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 22. Utfyllnad av skarv i det senmedeltida tegelmurverket. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Figur 23. Portomfattning i fasaden mot Storgatan. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

I portomfattningen finns även en lagning som representeras av murbruk typ 10. Det utgörs av ett vitt, fin-kornigt och smuligt KC-bruk. Denna typ av lagningsbruk är vanligt förekommande vid renoveringar under tidigt 1900-tal och framåt. Exempel på användning av liknande murbruk med varierande färgton är bruk 6 från rördragningar på Vadstena klosterhotell (Feldt 2003), bruk 81 som användes på 1980-talet på Linköpings slott (Modén & Feldt 2004) och typ C som kan dateras till renoveringar 1925-1926 i Vadstena klosterkyrka (Feldt 2008).

Vid den antikvariska kontrollen i samband med golvarbetena påträffades ytterligare ett spisfundament. Detta var placerat mot den sydöstra väggen i det västra hörnrummet (se figur 11). Fundamentet var murat med murbruk typ 7 som är ett ljusbrunt lerbruk med en ojämn (1-5 mm grov) ballast och stora (<7 mm stora) beige kalkklumpar. Samma typ av murbruk har även kommit till användning i en lagning av en fönsteromfattning på fasaden mot Hovsgatan. Bruket påminner om de lerbruk som vanligen förekommer under hela 1800-talet, t ex typ 67 som används vid 1865 års renovering på Linköpings slott (Modén & Feldt 2004).

Detta sistnämnda spisfundament innehåller även en reparationsfas som representeras av murbruk typ 9 som har stora likheter med typ 10 som återfanns i en lagning i husets portomfattningen mot Storgatan. Det är inte samma blandning. Bruk 9 är något lite gulare och har en ljusare ballast men det går trots det att dra paralleller till samma bruk ur referenssamlingen som för typ 10.

Figur 24. Spisfundament under golvet i västra hörnrummet. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

I skarven mellan det senmedeltida tegelhuset och tillbyggnaden av timmer återfinns murbruk typ 6 som utgörs av ett hårt och något sandigt, finkornigt gråbrunt lerbruk med enstaka små (<1 mm stora) vita kalkklumpar. Den närmaste parallellen är bruk 14A som används vid mitten av 1800-talet på Vadstena slott (Modén 2004). Det har även vissa likheter med bruk 41C som använts vid fängelseombyggnaden på Linköpings slott på 1700-talet (Modén & Feldt 2004).

En sekundär fönsteromfattning i fasaden mot Hovsgatan var murad med murbruk typ 11. Det utgörs av ett grått cementbruk. Cementbruk förekommer bl a vid renoveringar på Vadstena slott under senare delen av 1800-talet (Modén 2004).

Putsskikt

Förutom de ovan beskrivna murverken och murbruket tillvaratogs även putsbruk och färgskikt. Puts- och färgskiktet (typ 3) som satt på den kramlade sandstensfasaden har beskrivits ovan under avsnittet som behandlar denna byggnadsetapp.

På fasaden mot Hovsgatan finns puts benämnd typ (1) då den starkt påminner om det bruk (typ 1) som kommit till användning vid uppförandet av det senmedeltida tegelhuset. Huruvida detta var putsat från början är oklart. Med tanke på det prydliga tegelmurverket med sina åsstrukna fogar verkar det osannolikt att det från början skulle döljas bakom ett putsskikt. Putsen kan inte dateras närmare. Färgskiktet över putsen bestod av ett lager gräddvit kalkavfärgning och däröver en beige avfärgning. Den sistnämnda är snarlikt den färg som sitter på ett yngre putsskikt (typ 8).

Ett yngre putsbruk med spår av en beige avfärgning återfinns ställvis på båda fasaderna (murbruk typ 8). Putsbruket är ett hårt, smuligt, gråvitt kalkbruk med finkornigt (<1 mm grov) ballast och vita 1-3 mm stora kalkklumpar. Bruket har både vad gäller utseende och innehåll stora likheter med murbruk 51G som kom till användning vid kung Johan III:s utbyggnad av Linköpings slott under 1580-90-talen. Det är dock inte någon rimlig datering då bruket bl a återfinns på de fönsteromfattningar som tillkommer vid om- och tillbyggnaden vid mitten av 1700-talet. Murbruket har även likheter med 1800- och 1900-tals bruk som t ex bruken 35, 70 och 71 vilka användes vid renoveringen av Linköpings slott på 1930-talet (Modén & Feldt 2004), vilket sannolikt är en rimligare datering.

Runt fönster och dörröppningar på timmertillbyggnaden fanns rester kvar av det senaste putsbruket, typ 12, som användes på byggnaderna på 1980-talet och har varit kvar fram till den här aktuella omputsningen. Detta utgjordes av ett grått KC-bruk med en 1-2 mm grov ballast.

I färdigt skick

Vid omputsningen försågs byggnaden med en gultnad spritputs. En medeltida fönsteröppning en trappa upp i fasaden mot Hovsgatan markerades i putsen. Detta var den enda som var bevarad i sin helhet. Genom missförstånd och språkförbistring, på grund av icke svensk- eller engelsktalande murare på platsen, kom markeringen även att visa den rundbågiga öppningens kopp- och följskift.

Figur 25. Den omputsade fasaden sedd från hörnet Storgatan-Hovsgatan i väster. Foto Ann-Charlott Feldt, ÖLM.

Referenser

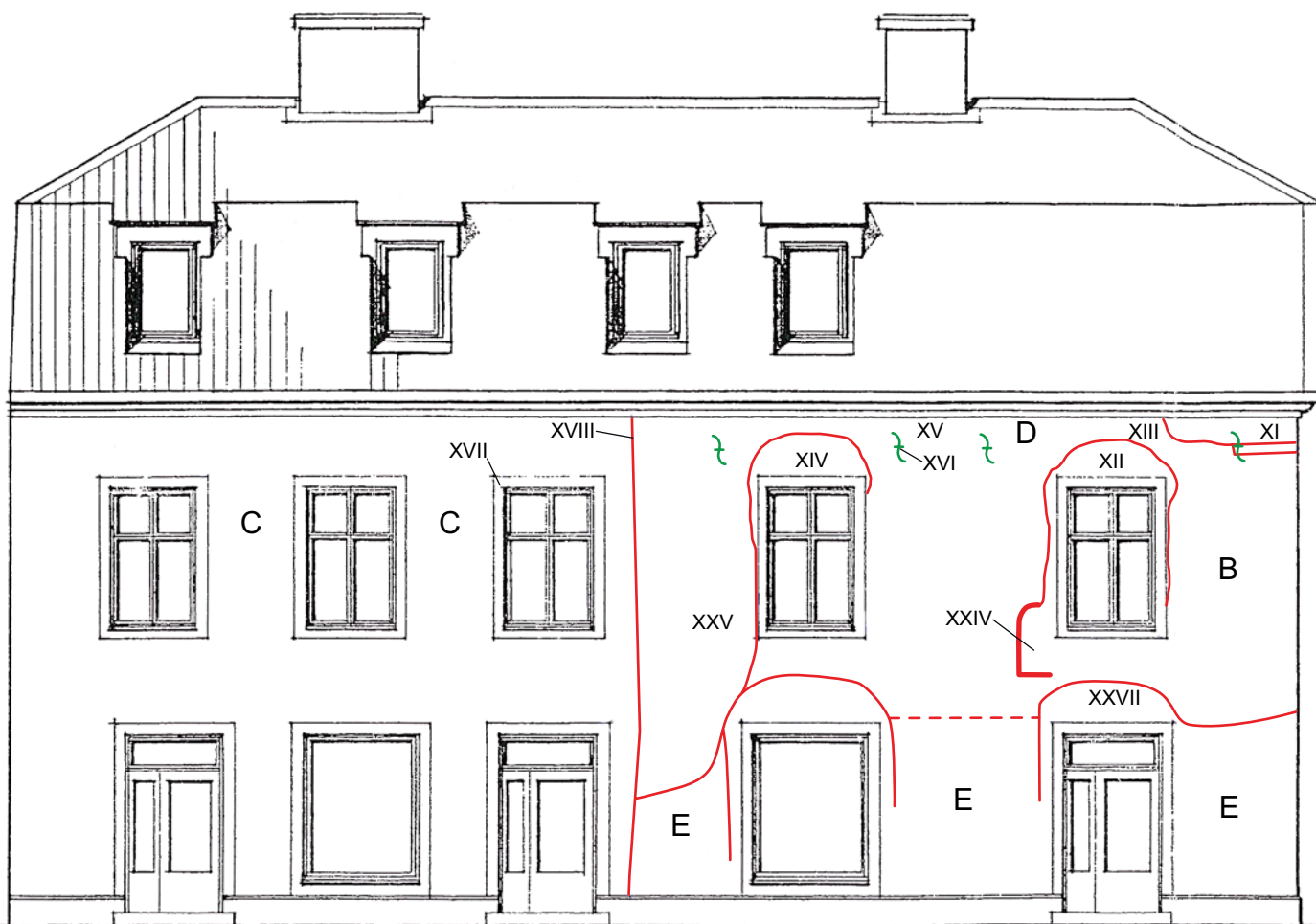
- Carlsson C. 2007. *Herrestads kyrka, dränering och åskledare*. Arkeologisk förundersökning. Herrestads socken, Vadstena kommun. Rapport 2007:47. Östergötlands länsmuseum.
- Eriksson J. 1985. Arkivhandlingar och foton från fasaddokumentation av det medeltida stenhuset i kv Handelsmannen 1, Vadstena. Östergötlands länsmuseum. (bilaga 2)
- Eriksson J. 2008. E-post rörande murverk i kv Handelsmannen 1, Vadstena. 2008-11-14 och 2008-11-18.
- Feldt A-C. 2002. *Strandäng och medeltida gjuteri i Vadstena*. Arkeologisk förundersökning. Kv Handelsmannen 1, Vadstena stad och kommun. Östergötlands län: Rapport 31: 2002. Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2003. *Dolda murar på klosterhotellet*. Byggnadsarkeologisk undersökning. Vadstena klosterhotell, Kv Örtagården 1, Vadstena stad och kommun. Rapport 108:2003. Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2006a. *Fuktskadad grund på Gamla teatern*. Arkeologisk förundersökning. Gamla teatern, Vadstena stad och kommun. Rapport 2006:87. Östergötlands länsmuseum.
- Feldt A-C. 2006b. *Medeltida murar på Strå kyrkogård*. Arkeologisk förundersökning. Strå kyrkogård, Strå socken, Vadstena kommun. Rapport 2006:81. Östergötlands länsmuseum.
- Fritz B. Det medeltida Vadstena. (red) Söderström G. *600 år i Vadstena*. Vadstena.
- Hasselmo M. 1982. *Vadstena, Medeltidsstaden 36*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lindqvist G (red). 1987. Daniel Rantzaus dagbok. (i översättning av Skoglöw, J. & Wessman, T.) *Östergötland 1986*. Uddevalla.
- Modén E. 2004. *Vadstena slott 1997-1999*. Byggnadsarkeologiska undersökningar. Vadstena stad och kommun. Rapport 2004:42. Östergötlands länsmuseum.
- Modén E & Feldt A-C. 2004. *Linköpings slotts nya byggnadshistoria*. Byggnadsarkeologisk undersökning. Linköpings stad och kommun. Rapport 2004:35. Östergötlands länsmuseum.
- Söderström G. Borgarhus under 1600-talet. (red) Söderström G. *600 år i Vadstena*. Vadstena.
- Unnerbäck R A & Carlström I. 1972-73. *Reviderad byggnadsinventering för Vadstena stad*. Arkivhandling, Östergötlands länsmuseum.

Tekniska uppgifter

Fastighet	Kv Handelsmannen 1
Stad	Vadstena
Kommun	Vadstena
Landskap	Östergötland
Län	Östergötland
Fornlämningsnummer	RAÄ 21
Ekonomiska kartans blad	084 69 (8E 6j Vadstena)
Koordinater	X6480850, Y1446500
Koordinatsystem	RT90 2,5 gon V
Höjdsystem	Vadstena kommuns lokala
Typ av undersökning	Byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll
Länsstyrelsens beslut	Muntligt B Häger
Länsstyrelsens dnr	Saknas
Länsmuseets dnr	551/05
Länsmuseets kontonummer	530359
Uppdragsgivare	Kerstin Bongsell, Vadstena
Kostnadsansvarig	Kerstin Bongsell, Vadstena
Projektledare	Ann-Charlott Feldt
Fältarbetstid	2005-09-15--10-13, 2006-11-13
Totalt undersöktes	ca 225 m ²
Fynd	ÖLMC4289, murbruksprover
Foto	Digitala bilder
Analyser	-
Grafik	Lasse Norr
Renritning	-
Grafisk form	Lasse Norr
Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands länsmuseum.	
Ur allmänt kartmaterial	© Lantmäteriverket MS2008/06551
ISSN 1403-9273	Rapport 2008:129 © Östergötlands länsmuseum

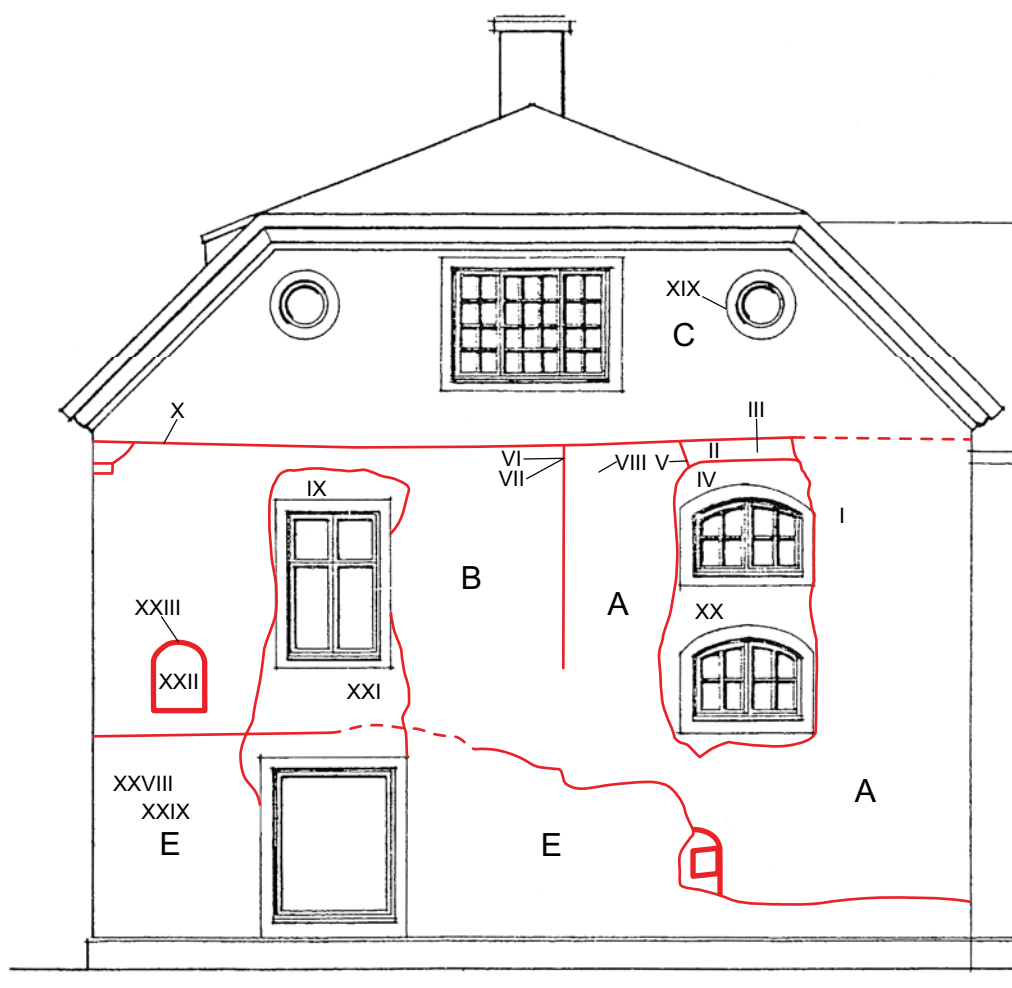
Bilaga 1. Murbruksprover

Fasadritning med detaljer i murverket och punkter för murbruksproverna markerade.

FASAD MOT STORGATAN

Prov nr	Typ	Placering	Datering
I	1	Tegelmurverk, SV fasaden, Mur A	Medeltid
II	1	Tegelmurverk över fönster, SV fasaden, Mur A	Medeltid
III	1	Tegelmurverk över fönster, SV fasaden, Mur A	Medeltid
IV	4	Fönsteromfattning, SV fasaden	1750-1820-tal
V	8	Putsbruk, SV fasaden	1800-1900-tal
VI	5	Ifylld skarv mellan Mur A och B, SV fasaden	1800-tal?
VII	1	Tegelmurverk, SV fasaden, Mur B	Medeltid
VIII	(1)	Puts och färg på SV fasaden, Mur A	Medeltid?
IX	7	Sekundär fönsteromfattning, SV fasaden	1800-tal
X	4	Mellan spiktegel och tegelmur, SV fasaden, Mur C	1750-1820-tal
XI	5	Lagning i översta delen av V hörnet	1800-tal?
XII	4	Fönsteromfattning, NV fasaden	1750-1820-tal
XIII	1	Tegelmurverk över fönster, NV fasaden, Mur B	Medeltid
XIV	4	Fönsteromfattning, NV fasaden	1750-1820-tal
XV	1	Översta två skiften, NV fasaden, Mur B	Medeltid
XVI	1	Tegelmurverk, NV fasaden, Mur B	Medeltid
XVII	12	Modern fönsteromfattning, NV fasaden	1985?

FAŠAD MOT HOVSGATAN

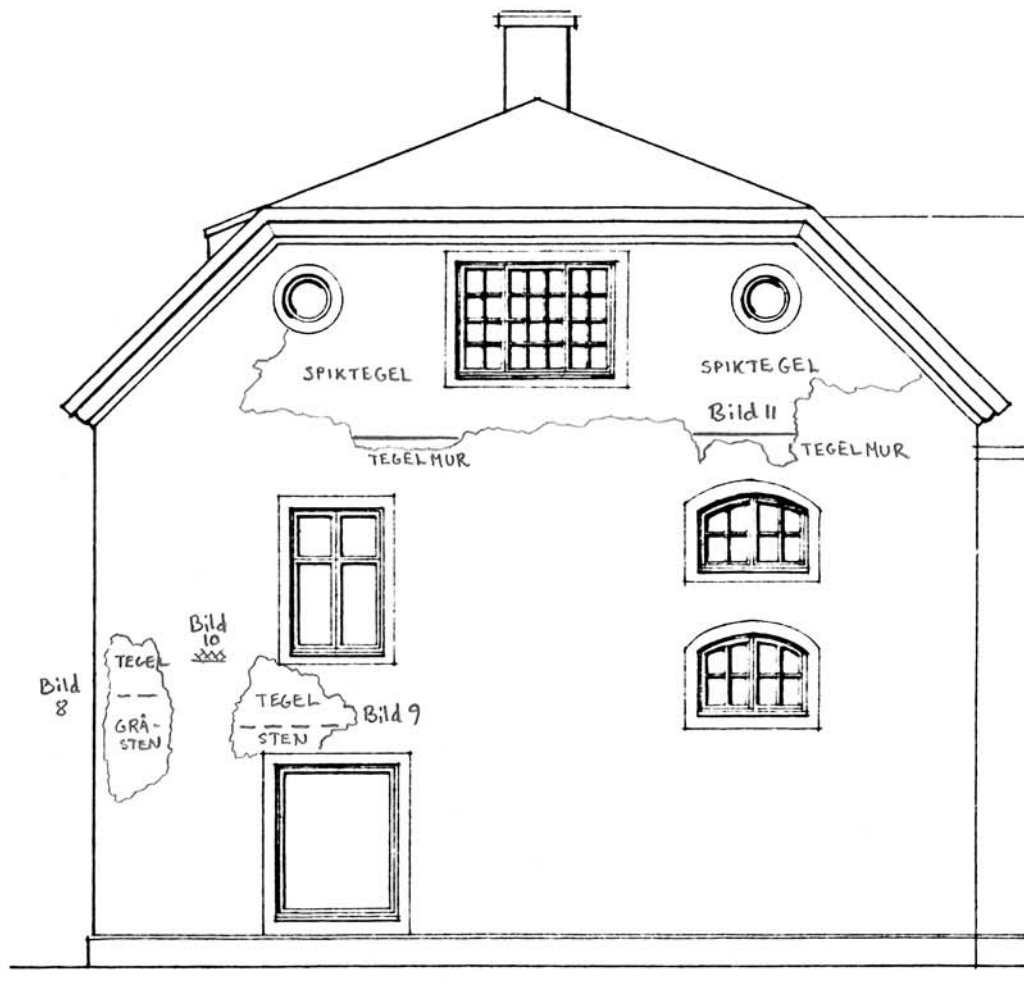
Prov nr	Typ	Placering	Datering
XVIII	6	Skarv mellan Mur D och B, NV fasaden	1800-tal?
XIX	4	Omfattning runda vindsfönster, SV fasaden, Mur C	1750-1820-tal
XX	11	Sekundär fönsteromfattning, SV fasaden	1800-1900-tal
XXI	4	Fönsteromfattning, SV fasaden	1750-1820-tal
XXII	5	Igensatt medeltida fönster, SV fasaden	1800-tal?
XXIII	1	Omfattning runt glugg, SV fasaden, Mur B	Medeltid
XXIV	4	Fönsteromfattning, NV fasaden	1750-1820-tal
XXV	8	Putsbruk med avfärgning	1800-1900-tal
XXVI	10	Sekundär portomfattning, NV fasaden	1900-tal
XXVII	5	Portomfattning i NV fasaden	1800-tal?
XXVIII	3	Kramlad sandstensfasad, SV fasaden, Mur E	1600-1700-tal?
XXIX	3	Kramlad sandstensfasad, SV fasaden, Mur E	1600-1700-tal?
XXX	1	Tegelmurverk, SV fasaden, 2 m höjd, Mur A	Medeltid
XXXI	3	Sekundär omfattning glugg, SV fasaden (i mur B)	1600-1700-tal?
Fund 1a	7	Spisfundament under golvet	1800-tal
Fund 1b	9	Sekundärt spisfundament under golvet	1900-tal
Fund 2	2	Spisfundament under golvet	Medeltid

FASAD MOT STORGATAN

- A. Fältstensmur av obearbetad eller tuktad sten, mestadels sandsten. Varje sten i murverket är förankrad med järnkrampor. Bild 1-2 Muren överputsad med ca 3 cm tjock slätputsskikt, vitkalkat och senare avfärgat i svagt gult (bruten vit), därefter nyare avfärgning i ljust grått. Rest av slät omfattning till vänster om fönstret. Omfattningen är förhöjd några mm. Bild 3 Slätputsen pikhackad och överputsad med spritputs, först avfärgad i brutet vitt (gul tonat) och därefter i mörket rosa (nuvarande fasadputs) Valvbågarna över fönstret och dörren är upphuggna i det äldre murverket. Bild 6

DOKUMENTATION av murverk
observerade vid fasadrenovering
i oktober 1985. Jan Eriksson
Bildbilaga

FAJAD MOT HOVSGATAN

- B. Byggnadsskarv för utbyggd del till vänster
Utbyggnaden har spiktegel och 1-2 cm puts.
Spikteglet har måtten 13 x 28 cm (återanvänt medeltidstegel?)

**VADSTENA
BYGGKONSULT**

STORGATAN 18
TEL. 0143 * 118 15

**Kv HANDELSMANNEN nr 1
OMBYGGNADSFÖRSLAG**

SKALA 1:100 DATUM 3/5 1967 rev. 28/10 1968
RITAD *JE* REG NR

Bild 1
E 56952:11

Bild 2
E 56952:12

Bild 3
E 56952:13

Bild 4
E 56952:14

Bild 5
E 56952:15

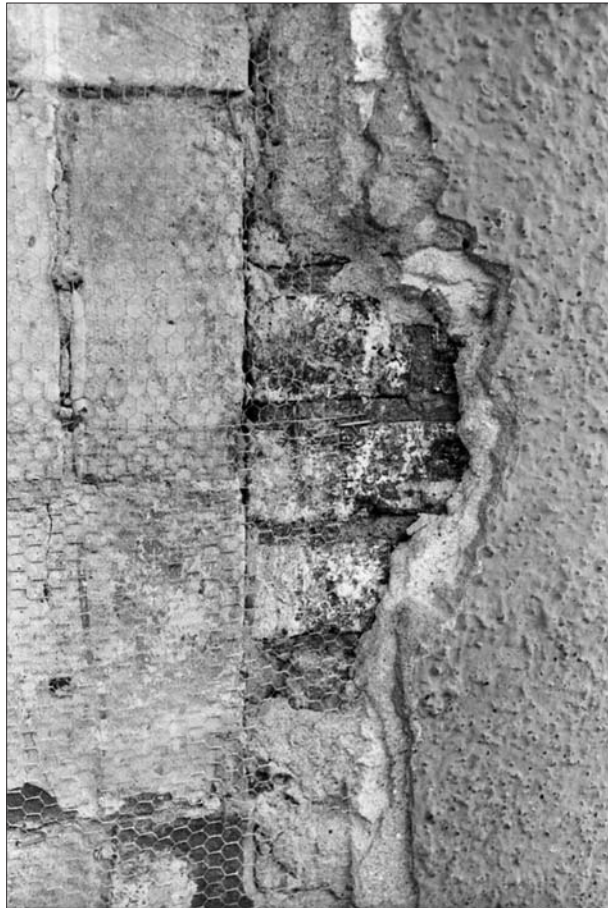

Bild 6
E 56952:16

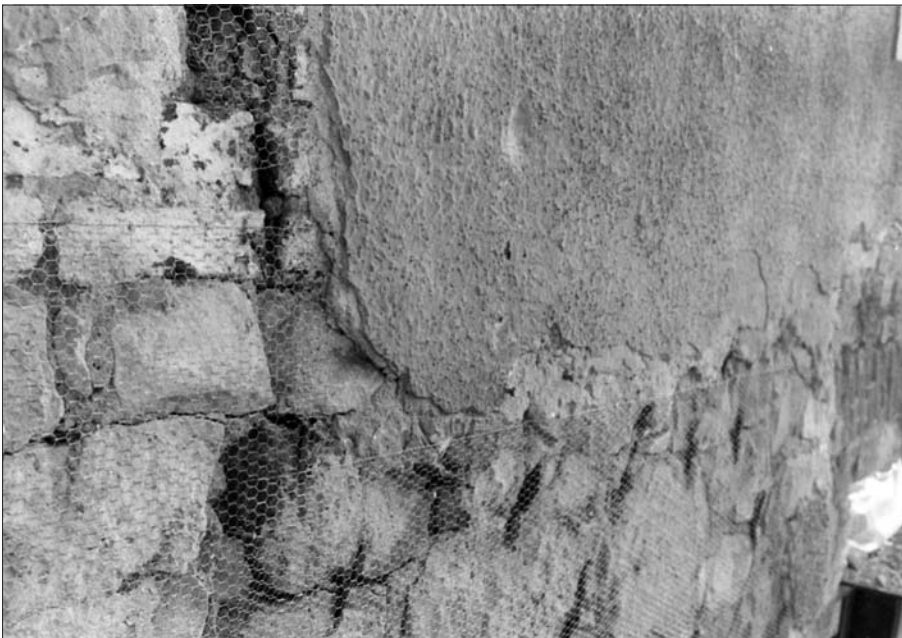

Bild 7
E 56952:17

Bild 8
E 56952:18

Bild 9
E 56952:19

Bild 10
E 56952:20

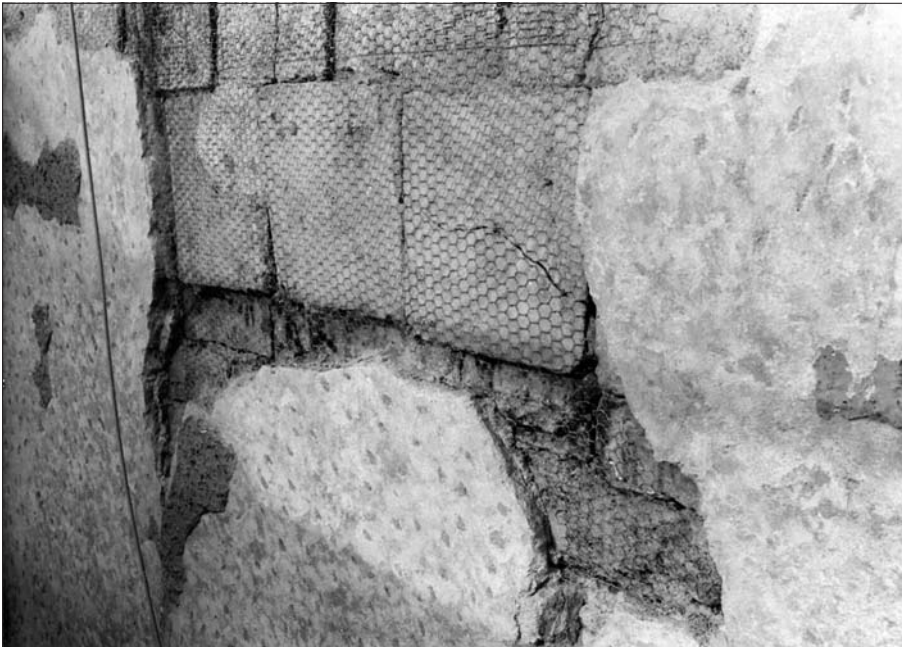

Bild 11
E 56952:21

I samband med putsarbeten i kv Handelsmannen 1 i Vadstena utfördes en byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll av fasader och golvlager tillhörande den byggnad som är belägen i hörnet Storgatan-Hovsgatan.

Senmedeltida tegelmurverk kunde dokumenteras på den södra delen av husets fasad mot Storgatan samt på delar av fasaden mot Hovsgatan. Tre ursprungliga fönsteröppningar kunde spåras i det medeltida tegelmurverket. I bottenvåningens fasader finns en senare lagning av sandsten fastsatt med krampor i murverket. Den norra delen av husets fasad mot Storgatan, samt övre delen av gaveln mot Hovsgatan, består av en timmerstomme täckt med spiktegel, vilken kan dateras till mitten eller andra hälften av 1700-talet.

I samband med invändiga renoveringsarbeten påträffades två spisfundament. Det ena kan utifrån murbruket föras till den senmedeltida byggnadsfasen, medan det andra fundamentet är av yngre datum.